

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

EMLÉKKÖNYV SZABÓ T. ATTILA SZÜLETÉSÉNEK
110. ÉVFORDULÓJÁN

Szerkesztette
BENŐ ATTILA
T. SZABÓ CSILLA

Kolozsvár, 2016

A kötet támogatói:

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR

Alap

Szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla

Lektorálta: Bárh M. János, Benő Attila, Farkas Tamás, Fazakas Emese,
N. Fodor János, Hoffmann István, Juhász Dezső, Kiss Jenő, Péntek János,
T. Szabó Csilla, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Tóth Valéria

© Szerzők, 2016

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

Felelős kiadó Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke

Műszaki szerkesztés: Virág Péter

Borítóterv: Bodó Zalán

Nyomdai munkálatok: F&F Nyomda, Gyergyószentmiklós

Felelős vezető: Ambrus Enikő

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Az ember és a nyelv – térben és időben : Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján / szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

ISBN 978-606-739-047-6

I. Benő, Attila (ed.)

II. Szabó, Csilla (ed.)

811.511.141

TARTALOM

Előszó.....	7
I. A NYELVTUDÓS ÉS AZ EMBER	
T. Szabó Csilla: Szabó T. Attila, a nyelvész és az ember	11
Szabó T. E. Attila: Szabott időkben. Gondolatok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> kapcsán	18
B. Gergely Piroska: Személyes emlékeim Szabó T. Attiláról.....	29
Posgay Ildikó: Emlékezem Szabó T. Attilára (1906–1987) és Szabó T. Ádámra (1946–1995).....	34
II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN	
Hoffmann István: A helynevek kormeghatározó értékéről.....	39
Rácz Anita: Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai	50
Győrffy Erzsébet: Szabó T. Attila és a kalotaszegi vízrajzi köznevek. Szempontok a kalotaszegi vízrajzi köznevek vizsgálatához	62
Tóth Valéria: Helynevek és személynevek rendszerösszefüggései a régi magyar nyelvben.....	70
N. Fodor János: A történeti személynév- földrajzi kutatások újabb perspektívái	89
Vörös Ferenc: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár és a családnév- földrajzi kutatások kapcsolódási pontjai	106
Bárth M. János: A névföldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban	134
Már Orsolya: Sepsikőröspatak és Kálnok helyneveinek nyelvi elemzése.....	144
III. A NYELV IDŐBELISÉGE	
Benő Attila: Szabó T. Attila és a román nyelvi hatás történetének vizsgálata	157
Fazakas Emese: Cím- szótípusok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> ban	167
Szentgyörgyi Rudolf: Helynév- etimológia és művelődéstörténet	174
Juhász Dezső: Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében	183
Terbe Erika: A misszilisek a magyar nyelvtörténeti kutatásokban	191

ELŐSZÓ

2016. január 29–30-án Szabó T. Attila születésének 110. évfordulójára rendezett konferenciát az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének nyelvészcsoportja, társszervezésben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézettel. A kétnapos konferencián olyan előadások hangzottak el, melyek tematikájukban kötődnek a nagy erdélyi nyelvész munkásságához. Ezen szövegek szerkesztett változatát tartalmazza ez a kötet, amellyel tisztelegni kívánunk Szabó T. emlékének. A könyvben a tanulmányokat témakörök szerint csoportosítottuk: *A nyelvtudós és az ember* címet viselő első részben kaptak helyet a megemlékező írások T. Szabó Csilla, Szabó T. E. Attila, B. Gergely Piroska, Posgay Ildikó tollából, amelyek egyfelől objektív életrajzi adatok alapján tárgyalják a nyelvész életét és munkásságát, másfelől személyes emlékeket idéznek. A második, nagyobb részben (*Nevek térben és időben*) élő, történeti névtani kutatások és névföldrajzi vizsgálatok kapnak helyet. Ebben a részben szerepel szerzőként Hoffmann István, Rácz Anita, Györffy Erzsébet, Tóth Valéria, N. Fodor János, Vörös Ferenc, Bárh M. János, Már Orsolya. A kötet harmadik része (*A nyelv időbelisége*) nyelvtörténeti, etimológiai, kontaktológiai vizsgálatok eredményeit bemutató közleményeket tartalmaz. Itt olvasható Benő Attila, Fazakas Emese, Szentgyörgyi Rudolf, Juhász Dezső és Terbe Erika tanulmánya.

Ezzel a kötettel tovább gyarapodik a Szabó T. Attila emlékét ápoló kiadványok sora, hiszen hatalmas munkássága, kivételes személyisége számos tanítványt, barátot vonzott, akik minden jeles alkalommal megemlékeztek róla. Balassa Iván 1996-ban, születésének 90. évfordulóján monográfiában mutatta be rendkívüli életét, páratlanul gazdag munkásságát. Halálának tizedik évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság tudományos ülést tartott emlékének tisztelegve. Ugyanakkor születésének 100. évfordulójára Budapesten emlékkönyv jelent meg Bárh M. János szerkesztésében a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének közös kiadásában.

Az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori munkatársa, vezetője emlékét kivételes módon ápolja: itt lelt otthonra az Erdélyi magyar szótörténeti tár munkaközössége, az Egyesület gondoskodott a szótár kiadásáról, sőt a szerkesztői utánpótlásról is. Születésének 90. évfordulóján, 1996-ban az EME emléktáblát avatott a fehéregyházi református templomban, melyet Kós András készített. 2006-ban, születésének centenáriumi évében egész rendezvénysorozattal emlékeztek meg a nagy tudósról. Kolozsváron születésnapján mutatták be az EME székházában az Erdélyi magyar szótörténeti tár XII. kötetét, majd májusban az EME vándorgyűlését Désen

tartotta, mely alkalommal az előadók szintén Szabó T. munkásságához kapcsolódó témákról értekeztek. Ugyanez évben a MTNE konferencián számos előadás hangzott el az Tárhoz kapcsolódóan.

2012. március 3-án, halálának 25. éves évfordulóján könyvbemutatóval egybekötött konferencián emlékeztünk méltó módon, a kolozsvári közönséggel ismertette a helynévi adattárának Budapesten megjelent köteteit.

Szabó T. Attila iskolateremtő munkássága máig ható, ennek bizonyítéka ez a kötet is, valamint számos megjelent könyv és tanulmány, amelyek akár a jeles erdélyi kutató által kezdeményezett forráskiadványokra támaszkodnak, akár valamilyen általa már felvetett kérdéskör továbbgondolására vállalkoznak.

A SZERKESZTŐK

TÓTH VALÉRIA

Debreceni Egyetem, toth.valeria@arts.unideb.hu

HELYNEVEK ÉS SZEMÉLYNEVEK RENDSZERÖSSZEFÜGGÉSEI A RÉGI MAGYAR NYELVBEN*

1. BEVEZETÉS

A nyelvtudományon belül a hely- és személynévtörténet az a kutatási terület, amelyet Szabó T. Attila szinte egész életében művelt, s ahol nemcsak kiemelkedő eredményeket ért el, hanem „napjainkig ható módszereket dolgozott ki” (Balassa 1996: 67). Nem kis érdemei voltak abban, hogy a magyar nyelvtudományban a névkutatás annak egyik legerősebb ágává fejlődött. Kálmán Béla ezzel kapcsolatban egyenesen azt tartja, hogy „Szabó T. Attila szervezte önálló tudományággá a névtant a magyar nyelvterületen” (1988: 5). Írásomban a Szabó T. Attilát is foglalkoztató névtörténeti kérdések közül a két fő tulajdonnévi kategória, a helynevek és a személynevek legfontosabb rendszertani kapcsolódási pontjait kívánom feltárni a régi magyar nyelvvelre vonatkozóan.

A tulajdonnév nyelvi univerzálé, azaz minden ismert nyelvben megtalálható. A tulajdonnév minden valószínűség szerint antropológiai univerzálé is, azaz egyidős lehet az emberrel (lásd ezekhez pl. Szépe 1970: 307, Hoffmann 1993: 19, Hajdú 2002: 44, 2004: 12). Ilyen módon pedig a tulajdonnevek nemcsak a legelemibb részei az emberi nyelveknek és kultúráknak, hanem ráadásul azok minden történeti korszakában jelen is vannak. Az egyes tulajdonnévfajták ősisége természetesen nem tekinthető egyetemesnek, hiszen feltétlenül vannak közöttük fiatalabb névfajták is, afelől azonban nincsenek kétségeink, hogy a két legjelentősebb tulajdonnévfajta, a helynevek és a személynevek a kezdetektől részei az emberi nyelvnek és kultúrának.

A címben megjelölt témakörben készült nagyobb lélegzetű munkámban (2014c, illetve részben 2016) – amelynek e helyütt csupán egyfajta tézisszerű összefoglalására

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

nyílik mód – arra vállalkoztam, hogy e két tulajdonnévfajtanak a magyar nyelvben megfigyelhető rendszerösszefüggéseit feltárjam. Vizsgálataim kronológiai határáként alapvetően az ómagyar kor időszakát jelöltem meg mint a magyar személy- és helynév-rendszer alakulásában meghatározó korszakot; ezt az időhatárt azonban nem kezeltem mereven, s bizonyos elméleti kérdések, történeti változási folyamatok bemutatásakor akár máig kitöltöttem azokat. Ennek az intervallumnak vannak olyan metszetei (főképpen a korai ómagyar kor időszaka), amelynek nyelvi története – más közvetlen forrásanyag híján – szinte kizárólag mint a személynévi és helynévi adatok története ragadható meg. Az egyoldalú forrásadottságok ráadásul nemcsak a nyelvi jelenségek vizsgálatának lehetőségeit korlátozzák ilyen módon a tulajdonnévi elemek vizsgálatára, hanem mindez egyes történeti kérdések feltárását is alapjaiban érinti. A történettudománynak az Árpád-korra vonatkozó kutatásai sem nélkülözhetik tehát a tulajdonnevek vallomását, s ebből adódóan mindkét történeti diszciplína alapvető érdeke az, hogy e nyelvi elemcsoport korszerű, a modern kori tudományosság elméleti igényeit is kielégítő feldolgozásban részesüljön. E feldolgozás mindazoknak a névelméleti kérdéseknek a tisztázását is megköveteli, amelyek kapcsán (főleg a névadás és a névhasználat körülményeit illetően) a történeti névkutatás mindmáig nem jutott konszenzusra.

A személynevek és a helynevek rendszerkapcsolatait munkámban a személynevek felől közelítve mutatom be. A személynevek általános névelméleti kérdéseiről szólva – Hoffmann István nyomában járva (2008) – kidolgoztam egy olyan leírási keretet, amely kognitív-pragmatikai megközelítésben tárgyalja a személynevek rendszerét. Ezekre az elméleti alapokra építve végeztem el aztán az ómagyar kor személynév-rendszerének a leírását. Egy újfajta, funkcionális szemléletű rendszertani leírást azért láttam szükségesnek létrehozni, mert ez a szemlélet illeszkedik szervesen ahhoz a megközelítéshez, amely a helynevek vizsgálatát immáron évtizedek óta meghatározza. A két tulajdonnévfajta rendszerkapcsolatait pedig megítélésem szerint akkor tárhatjuk fel sikerrel, ha a személyneveket és a helyneveket – tekintettel persze a különbségeikre – azonos leírási keretben, azonos szemlélettel kezeljük.

2. VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

2.1. Munkámban empirikus alapú, funkcionális szemléletű névelméleti feldolgozásra vállalkoztam. Konkrét névkorpuszra¹ építő vizsgálatokat végeztem, s ezeket az általános névelméleti ismereteinkkel szembesítve határoztam meg az ómagyar kori névrendszer összefüggéseit. Mindeközben arra is figyelmet fordítottam, hogy a nyelvi jelenségekhez az adott korszakban milyen külsődleges háttérkörülmények szolgáltattak

1 Ennek bemutatásától itt eltekintek, de lásd ehhez: <http://real-d.mtak.hu/783/31/Válasz.pdf>.

ták az ún. „társadalmi erőteret”, azaz mi történt egyidejűleg a nyelven kívüli szférában. Ezek a tényezők ugyanis a névadást és névhasználatot mindkét tulajdonnévfajta esetében éppúgy befolyásolták, mint ahogyan a névadatoknak a forrásbeli rögzítésében is szerepet játszottak. A nevek értékelése kapcsán ebből következően nagyobb hangsúlyt kell véleményem szerint fektetnünk az ún. hivatali humán tényezőre is, vagyis arra, hogy a dokumentumoknak a megszővegezői, maguk az oklevélírók milyen szinteken avatkozhattak be nyelvileg az írásművek szövegébe. Ez a körülmény ugyanis a források személy- és helynévi adatainak értékelését nem kis mértékben befolyásolja.

Akkor, amikor nyelvtörténeti természetű vizsgálatokat végzünk, különösen nagy körültekintéssel kell körülhatárolnunk a feldolgozandó forrásanyagot, illetve kijelölnünk, meghatározni azt az elméleti keretet, amelyben a vizsgálatainkat végezzük.

A történeti névkutatás (és a tulajdonnévi szórványokat hasznosító más történeti diszciplínák) számára a forrásanyagot elsősorban az oklevelek, kisebb arányban a történeti munkák (geszták, krónikák) szolgáltatják. A források többnyire latin (ritkábban görög) nyelvű szövegében előforduló tulajdonnévi elemek valós, beszélt nyelvi használati értékének a felfejtését a történeti névkutatás egyik legfontosabb feladatának gondolom, hiszen e nyelvi elemek minden további felhasználásának ez az előfeltétele. Az írott formákat már pusztán azért sem azonosíthatjuk valamiféle mechanikus megfeleltethetőség jegyében a beszélt nyelvi valósággal, mert az oklevelek megszővegezői az írásbeliség egyes korszakaiban többnyire jól megragadható szabályokhoz, egyre határozottabban kitapintható, európai háttérű oklevélírói normákhoz alkalmazkodtak akkor, amikor a vulgáris nyelvű elemeket az oklevelek latin nyelvű szövegében rögzítették. A tulajdonnévi szórványok értékelésének első lépéseként ezért azokat a fogódzókat szükséges megragadnunk, amelyekre támaszkodva az írott forma mögött rejlő beszélt nyelvi valóságot megismerhetjük.

Az elméleti háttérrel a problémakör kapcsán kifejtett névtudományi kérdésekhez a funkcionális nyelv szemlélet biztosítja (ennek elméleti alapjaihoz lásd Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008), az a megközelítés, amely a névkutatás számára általában véve is mint a leginkább célravezető leírási keret jelölhető ki (vö. ehhez Hoffmann 2012: 14). E szemlélet a névhasználók, a névviselők és a nevek hármasságából közelítve a rendszertani leírás fő pólusait, összetevőit is egyértelműen meghatározza. A funkcionális nyelvészet elméleti alapjai a személynév- és a helynévkutatás hagyományaihoz is jól illeszkednek, s ezáltal az a gazdag, tudománytörténetileg felhalmozott ismeretanyag, amely a magyar tudományosságban e téren egybeállt, új megvilágítást kaphat.

2.2. Az ómagyar kori személynévrendszer leírását mindenekelőtt általános névelméleti kérdések tisztázásával célszerű megalapoznunk. Ezt megelőzően pedig arra is rá kell mutatnunk, hogy miképpen határozhatjuk meg a forrásokban ránk maradt személyjelölő szerkezetek nyelvi és történeti forrásértékét: melyek azok a személynév-történeti vagy történettudományi problémák, amelyek feltérképezéséhez az oklevelek

személynévi adatai megnyugtatóan felhasználhatók, és melyek azok, amelyekre vonatkozóan viszont ez a nyelvi anyag nem nyújthat megfelelő támpontokat, sőt a nem kellően óvatos értékelésük adott esetben súlyos tévedések kockázatát is magában rejti. (Ezt bővebb kifejtéssel lásd Tóth 2013a.) A források adatainak értékelését nagyban segíthetik az általános személynévléleleti ismereteink. Ezzel összefüggésben egyrészt azt kell megvilágítanunk, hogy a személynév mint tulajdonnévfajta milyen rendszerű jellemzőkkel rendelkezik, ennek a rendszernek miképpen befolyásolja aztán a funkcionálását és a változását is a kulturális meghatározottsága; másrészt pedig az kaphat különleges hangsúlyokat, hogy a személynévadásnak és a személynévhasználatnak melyek azok az univerzális pragmatikai és kognitív tényezői, amelyek ismeretében a névrendszer bármely történeti korszakának jellemzői leírhatók. A személynévrendszer társadalmi-kulturális determináltságából is adódóan nem hagyhatók figyelmen kívül végül a névadás és a névhasználat szocioonomasztikai aspektusai sem: a mai névadás és névhasználat terén megfigyelhető szociális természetű eltérések (pl. társadalmi rétegek, vallás, nemek szerinti névhasználati szokások) ugyanis minden valószínűség szerint éppúgy meglehettek az ómagyar korban is, s az egy-egy névviselelőhöz kapcsolódó névfajták és névegyedek névszociológiai értékében is bizonyára jelentkeztek különbségek. (Mindehhez lásd még Tóth 2014a.)

Általános névléleleti alapokról közelítve aztán nagyobb eséllyel ragadhatjuk meg az írott forrásainkban fellelhető személyjelölő szerkezetek mögött rejlő korabeli beszélt nyelvi valóságot is. Ehhez azt érdemes figyelembe vennünk, hogy az egyes személynévfajták rögzítésére az oklevelekben más-más latin nyelvű szerkezetsablonnal éltek a nótáriusok, s az e téren kitapintható elmozdulások nemcsak azzal vannak összefüggésben, hogy a névrendszerben s az egyes névviselelőkhöz kapcsolódóan újabb személynévfajták jelentek meg (például a nexusnevek közé tartozó családnevek s egyidejűleg a névszerkezetek használata), hanem azzal is, hogy maguknak a szerkezetsablonoknak a használati szabályai is módosulhattak idővel. Emellett az oklevélíró nyelvi beavatkozása ugyancsak több szinten okozhatott (pl. egyes névfajták latinizálásában) sajátos írott nyelvi megoldásokat. A források személyjelölő szerkezeteinek pontos névhasználati értékelése ezért mindenekelőtt azt kívánja meg, hogy az oklevélíró nyelvi lenyomatát a névhasználat más rétegeiről leválasszuk. (E problémakörhöz bővebben lásd Tóth 2013b.)

2.3. A névléleleti megalapozást követően vállalkozhatunk az ómagyar kor személynévrendszerének funkcionális szemléletű leírására. E leírás vezérfonalául a személynévfajták szerint történő bemutatást választottam, mégpedig azoknak a névrendszerben történő valószínű megjelenését, egymásra épülését követve. A személynévadásban – általános névléleleti megfontolások és a mai, illetve a régi személynévrendszerek belső összefüggései alapján – a legősibb személynévfajtának a *sajátosságjelölő neveket* tekinthetjük (vö. ehhez Hoffmann 2008: 13, Hoffmann–Tóth 2015: 147). A névviselelőt valamely jellegzetes tulajdonsága alapján megnevező nevek

típusa valójában végigkíséri a nyelv történetét mindmáig, legfeljebb az egy-egy időszakban jellegzetes szemantikai típusaiban mutatkoznak eltérések. E névfajta bemutatása során – a funkcionális megközelítésből is adódóan — nagy hangsúlyt kap a szemantikai jellemzőknek a részletes kifejtése, illetőleg a névfajta rendszertani leírása. Mivel pedig a személynevek rendszerében a sajátosságjelölő nevek típusa az első olyan kategória, amelynek létrehozásában helynevek is részt vesznek, itt nyílik elsőként alkalom arra, hogy a két tulajdonnévfajta szerteágazó rendszerkapcsolataiban az első meghatározó sarokpontokat kijelöljük.

A névrendszerben a sajátosságjelölő nevek mellett a – részben az előbbi névfajtából, részben pedig más nyelvek személyneveiből táplálkozó – *referáló személynevek* jelentek meg a legkorábban. E személynévfajta esetében a nyelvi-etimológiai rétegek egymásra épülése, ezek kronológiai és névszociológiai összefüggései érdemelnek figyelmet mint olyan tényezők, amelyek a névfajta helynevekbeli részvételét is erőteljesen meghatározzák.

Mivel a társadalmak többségében a genetikus kapcsolatoknak meghatározó községe-szervező szerepük van, a genetikus-társadalmi összetartozásnak a kifejezésére az egyes kultúrákban a társadalmi szerveződés bizonyos fokán önálló személynévfajta is kialakul(hat). Ezt a valójában a névviselőhöz egyfajta automatikus hozzárendeléssel kapcsolódó névfajtát, a *nexusneveket* a magyar névrendszer történetében is megtaláljuk, mégpedig nemcsak a családnevek, hanem a nemzetségnevek kategóriájában is. A kettő közül korábban jelentkező nemzetségnevek használati értékében és kronológiai jellemzőiben, valamint nyelvi megformáltságában és a rendszertani helyének kijelölésében annyi a vitás pont, hogy a névfajta részletes, alapos feldolgozásának időszere-ségéhez aligha férhet kétség. A családnevek mint a másik jellegzetes ómagyar kori nexusnévfajta problematikája az előbbivel a legszorosabban érintkezik: mégpedig nemcsak funkcionálisan, hanem egyfajta kronológiai egymásutániságot is mutatva. A nexusjelölő személynevek egyes típusainak létrejöttében a helynevek ugyancsak fontos lexikális kategóriaként vehetők számításba.

Az *affektív nevek*hez mint másodlagos személynévfajtához valamennyi fenti alapnévfajta forrásbázisul szolgál, és vélhetően szintén ősi kategóriáját képviseli a személynévrendszernek. A névfajta kapcsán a legtanulságosabbnak kétségkívül a funkcionális természetű kérdések mutatkoznak, de emellett az efféle elnevezések létrehozásában szerepet játszó morfológiai eszközök vizsgálata sem kerülhető meg. Ezek a problémakörök ráadásul névelméleti szempontból ugyancsak lényegesek.

2.4. A személynevek és a helynevek rendszertani összefüggéseit a másik irányból, azaz a helynevek felől olyan módon közelíthetjük meg, hogy azokkal a helynévstruktúrákkal foglalkozunk, amelyek személynévi lexémát tartalmaznak. Az általános elméleti kérdések e tulajdonnévfajta esetében részben más problémákat hoznak elő, mint amelyek a személynevek kapcsán a felszínre kerültek, ez a két kategória részben eltérő nyelvi és nyelven kívüli természetéből is közvetlenül adódik. A személynévi

eredetű helynevek gazdag előzményirodalmát s abban a nemegyszer vitatható állásfoglalásokat látva az itteni feldolgozás során olyan nézőpontot igyekeztem választani, amely az eddigi névkutatás közelítésmódjára nem volt jellemző: a személynévi alapszó ügyét állítottam a középpontba, és emellett a helynévadásban az egyén szerepére s a névadási aktus tudatos voltára a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt fektettem. Ilyen alapokra támaszkodva értékeltem át a történeti helynév-tipológia legfőbb elméleti sarokpontjait és gyakorlati eredményeit is, és fogalmaztam meg azokat az elveket, amelyekre megítélésem szerint egy nyelvi alapvetésű helynév-tipológia sikerrel építhet.

A személynévi alapszót tartalmazó helynevek típusait névstruktúrák szerinti rendben haladva célszerű bemutatnunk. Ez azt jelenti, hogy külön kell foglalkoznunk egyrészt a formáns nélküli személynévi helynévadás szerzeágazó, történész és nyelvész szakembereket egyaránt régtől foglalkoztató problematikájával, kiterve ennek során a névtípus több olyan kérdésére is, amely ezidáig kevésbé vonta magára a névkutatók figyelmét. Részletes tárgyalást érdemelnek emellett a helynévképzéssel, illetőleg az összetétellel alakult személynévi lexémát tartalmazó helynevek is. Az egyes szerkezeti típusok a gyakoriságuk, a kronológiai viszonyaik, a bennük előforduló személynév-fajták sajátosságai alapján egyaránt jelentős eltéréseket mutatnak, amelyek felderítése éppen az együttes vizsgálatuknak köszönhetően valósulhat meg a leghatékonyabban.

3. EREDMÉNYEK

3.1. A történeti személynév kutatás alapkérdéseit három fő téma köré rendezhetjük. Abból az alapvető tételből kiindulva, hogy a középkori latin nyelvű források magyar személyjelölő szerkezetei fontos tanulságokat hordoznak magukban a régi magyar nyelvre és névrendszerre vonatkozóan éppúgy, mint a nyelven kívüli szféra jó néhány területét illetően, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy mely pontokon értékelte túl a tudományos kutatás e nyelvi elemcsoport vallomását, és fogalmazott meg rájuk alapozva válaszokat olyan kérdésekre, amelyek megválaszolására a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem alkalmasak. E kritikus kérdések között nemcsak nyelvi természetűek (a személynévi adatok funkcionális értékével, egy-egy névfajta kronológiai jellemzőivel kapcsolatosak stb.) vannak, hanem igen gyakran előkerül a szakmunkákban az oklevelek személyneveinek történeti forrásértéke, főképpen etnikai azonosító szerepe is. Amíg ezekben a kérdésekben csak mérsékelten számíthatunk a források személynévi adataira, a névrendszer történetének más aspektusai viszont (pl. a rendszer struktúráváltásai, állományi összetétele, a latin szerkezetsablonok funkciója stb.) eredményesen vizsgálhatók általuk (lásd ehhez részletesen Tóth 2013a).

A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései közül azt kell e helyütt is hangsúlyoznunk, hogy a személynevek mint nyelvi jelek maguk is struktu-

II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

rált rendszert alkotnak, s a funkcionálásukat és a változásait is a rendszerkapcsolataik határozzák meg. Ez a rendszer ugyanakkor erősen ki van téve a nyelven kívüli tényezők befolyásának, változásai igen gyakran kulturális változások függvényei. A névadás körülményeinek (a pragmatikai tényezőknek) a feltárásakor elsősorban azt kell szem előtt tartanunk, hogy a névadás nem tanulmányozható a névadó és névhasználó közösségek kommunikációs szükségleteinek figyelembevételével nélkül (amit persze igen gyakran kulturális-társadalmi tényezők határoznak meg). A személynévadás pragmatikai körülményeinek a tisztázása tehát azt foglalja magában, hogy bizonyos nyelvi elemek mint személynévfajták milyen körülmények, feltételek révén rendelődnek hozzá az adott személyhez mint névviselőhöz. Ennek alapján különíthetjük el a személynevek rendszerében az egyes alapnévfajtákat: a *listaneveket*, az *automatikus neveket*, a *kreált neveket*. (A személynévfajták típusaihoz lásd Hoffmann 2008: 9–10, illetve angol nyelvű munkában Hoffmann–Tóth 2015: 145–146. Ez utóbbi helyen a személynévfajták angol nyelvű terminusaiként a következő fogalmakra tettünk javaslatot: *list names, automatic names, created names*, i. h.)

A személynévhasználatot a *személynév-kompetencia* mint kulcsfontosságú kognitív-pragmatikai tényező minden korban alapvetően meghatározza. Mivel pedig az ómagyar kori névadási rendszer is hasonló alaptörvényszerűségek mentén működött, mint a mai, a névhasználat legfontosabb jegyének kell tekintenünk ebben a korban is azt, hogy az egyének egyidejűleg több nevet is viseltek. Ugyanígy az ómagyar kori személynévhasználatához juthatunk közelebb akkor is, ha a névhasználat kognitív tényezőit mérlegeljük. A funkcionális nyelvszemlélet felfogásához igazodva a személynévrendszer működését és a névhasználat jellegzetességeit egy szélesebb, kognitív, szociokulturális horizonton megjelenve vizsgáljuk, mégpedig három összetevő síkján: a névhasználók, a névvel megjelölt egyének és a nevek vonatkozásában. Ennek keretében kell definiálnunk az olyan alapfogalmakat, mint a *genetikusan és szociálisan szerveződő névközösség*, illetőleg a *mentális tabló* fogalma. Az előbbi azért lényeges, mert a személynévadás és -használat minden aspektusát ebben a vonatkozási rendszerben értelmezhetjük. A mentális tablón pedig az egyén személyes viszonyainak a mentális leképeződését, megkonstruálását magában foglaló, folyton változó hálózatot értem, amelynek a személyek közötti relációk, a személynévadási modellek, sémák, valamint maguk az egyes elnevezések egyaránt a részét képezik.

Funkcionális-kognitív szemlélettel, azaz a névfunkciókra tekintettel az előzőekben meghatározott alapnévfajtákat a következő terminusok jelölik: *referáló nevek, nexusnevek, sajátosságjelölő nevek*. Az alapnévfajták mellett ugyanakkor egy másodlagos személynévfajta is elkülöníthető: az előbbiekből keletkező *affektív nevek* (pragmatikai síkon: *módosított nevek*) típusa. (E terminusokhoz lásd Hoffmann 2008: 11–12, Hoffmann–Tóth 2015: 146–147; utóbbi helyen a kognitív szempontból leírt személynévfajtákra a következő angol nyelvű terminusok használatát javasoljuk: *descriptive names, nexus-names, referential names* és *affective names*. Ez utóbbi, másodlagos

személynévfajta pragmatikai szempontból *modified names*-ként határozható meg angol terminussal.) A névadás és névhasználat kognitív tényezőire rávilágítva említhetjük meg továbbá a *névmintáknak* a névadásban betöltött szerepét s ennek a különféle értelmezési szintjeit. (A személynévadás és személynévhasználat névelméleti tényezőiről összefoglalóan lásd még Tóth 2014a.)

Ezekre az általános névelméleti megfontolásokra támaszkodva megítélésem szerint jó esélyeink lehetnek arra, hogy a forrásokban jelentkező személyjelölő szerkezetek névszociológiai értékéhez különböző fogódzók segítségével közelebb juthassunk. E fogódzók között nagy súllyal vannak jelen a korabeli helynévi adatok, és hasonlóképpen biztosan alapozhatunk az általános személynév-elméleti tényezőkre, valamint a mai névrendszer tanúságára is. Szem előtt kell továbbá azt is tartanunk, hogy az előttünk álló források jobbára a jogi írásbeliség dokumentumai, amelynek az ómagyar korban éppúgy megvoltak a maga szabályai, ahogyan megvannak ezek a mai viszonyok közepette is. Ezekhez a normákhoz pedig a dokumentumok készítői, az oklevelek lejegyzői jobbára következetesen tartották is magukat, ami a képzésük során elsajátított közös ismeretek révén valósulhatott meg ennyire egységes és az európai oklevélírói gyakorlatba is szervesen illeszkedő formában. (E problémakörhöz lásd még Tóth 2013b.)

3.2. A történeti személynévkutatás alapkérdéseinek a tisztázása után vállalkozhatunk arra, hogy az ómagyar kor személynévrendszerének a leírását elvégezzük. Ennek keretében nemcsak azt kell bemutatnunk, hogy milyen főbb jellemzői vannak az egyes személynévfajtáknak, hanem ezzel szerves összefüggésben azt a folyamatot is igyekeznünk kell felvázolni, amelynek során a személynévrendszer egyes részrendszerei kiépültek.

A sajátosságjelölő nevek a magyar személynévrendszer legkorábbi dokumentált időszakától (a 10. századtól) kezdődően adatolhatók a forrásokban, s névelméleti megalapozottsággal e személynévfajta egyedeit az írásos korokat megelőző időszakra, az ősmagyar korra vonatkozóan is biztosan feltételezhetjük (a névfajta egyes kronológiai síkjaihoz lásd 950–51k.: *ἀρπάδησ* ([árpád(i)], Moravcsik–Jenkins 1967: 176; 1184: *Cucendi* ([kőkén(y)di], *ÁSz.* 228; 1264/1305: Nicolaus dictus *Tukus* [tökös], *ÁSz.* 766; 1478: Ambrosio *Thorma*, N. Fodor 2010b: 226). E személynévfajta motívált, leíró jellegével szemben a referáló nevek a személyneveknek csupán a legelemibb funkciójával rendelkeznek: azonosítják az elnevezettet anélkül, hogy ehhez a szerepkörükhöz más funkciók (pl. jellemzés, leírás stb.) társulnának. E személynévfajta forrásbázisául egyrészt a magyar nyelv jövevényszemélynevei szolgálnak: pl. *Ákos*, *Bogislav*, *Hedvig*, *Péter*. A referáló személynévfajta emellett folyamatosan kap elemeket a nyelv saját személynévállományából is: az adott nyelv sajátosságjelölő nevei ugyanis – minthogy az új nevek keletkezése mindig a meglévő névrendszer árnyékában működik – nemcsak a modelljükkal, hanem önmagukban is egyre inkább mintává, azaz valójában egyfajta lista, szómező elemeivé válnak. E két személynévfajta viszonyrend-

szere maga is jelentősen átalakul az évszázadok folyamán (főképpen a kereszténység felvételét követő rendszertani átstrukturálódás eredményeképpen), de jelentős eltolódást figyelhetünk meg az egyes referálónév-rétegek arányának alakulásában is. Megjelent ugyanis a névrendszerben egy olyan referáló szerepű névtípus, az egyházi nevek kategóriája (pl. 1055: *Signum Benedicti archiepiscopi*, Szentgyörgyi 2010: 29; 1138/1329: *maniones servorum ... Stephan, Martin, Dienis*, ÁSz. 521), amely presztízsbeli fölénye folytán a névválasztásra jelentős hatást gyakorolt, különösen azt követően, hogy a keresztységben minden személy kötelező jelleggel egyházi nevet kapott. A személynévrendszer ezen mozzanatában fedezhetjük fel a hivatalos névviseléshez vezető út első állomását. Ez a körülmény valójában a névhasználat más szintjére helyezte a korábbi névadást és névhasználatot karakterében jórészt meghatározó sajátosságjelölő neveket.

A társadalom, a kultúra fejlődésének egy bizonyos szintjén aztán megjelent a névrendszerben a nexuszjelölő nevek kategóriája, előbb a nemzetségnevek, majd a családnevek formájában. A középkori források nemzetségjelölő szerkezeteinek valós használati értékét a névtörténeti szakirodalom többnyire megkérdőjelezi, s pusztán az írásbeliségben jelentkező szerkezeteket lát az 1208: *pristaldum ... Theodorum de genere Opuz* (ÁSz. 604), 1254: *Johannes filius Nicolai fratris Vgrini de genere Chak* (ÁSz. 175) típusú személyjelölő szerkezetek *de genere Opuz*, *de genere Chak* nemzetségemléteiben. A nemzetségnevek problematikáját – éppen a vitás kérdések miatt – széles alapokra helyezve célszerű bemutatnunk, vagyis a névfajta rendszerbeli helyének kijelöléséhez, tipológiai jellemzőinek, beszélt nyelvi (lexikális-morfológiai) alkának meghatározásához nem csupán a jelenség nyelvi sajátosságait kell objektíven mérlegelnünk, hanem azokra a társadalom- és birtoktörténeti körülményekre is figyelemmel kell lennünk, amelyek a nemzetségnevek megjelenését, majd a 14. századtól kezdődő fokozatos eltűnését megmagyarázhatják (a nemzetségnevek problematikájához lásd bővebben Tóth 2014b). A két nexusnévfajta, a nemzetségnevek és a családnevek szoros rendszertani összefüggései mutatkoznak meg abban, hogy a nemzetség mint tágabb rokonsági-kapcsolati rendszer helyét külsődleges tényezők folytán egyre inkább átveszi a közvetlenebb, szűkebb kapcsolati rendszer, a család, s ugyanígy váltja fel – nyelvi síkon követve mintegy a történeti folyamatot – nexusnévként a nemzetségnevet a családnév.

Az affektív nevek funkcionális értékét, kognitív-szemantikai tartalmát a névadó-névhasználó és a megnevezett személy közötti valamilyen érzelmi viszony határozza meg. A nevek efféle funkcionális jellemzőire a történeti forrásokban azonban csak igen ritka, szerencsés véletlenek folytán derülhet fény (pl. 1525: *nobilis condam domine Katherine alias Czompokathko vocate filie olim Iohannis similiter Czompo*, N. Fodor 2010a: 141), ezáltal pedig a neveken gyakran feltűnő képzőelemek, morfológiai eszközök funkciójáról sem nyilatkozhatunk egyértelműen. A névrövidítés (pl. 1211: *Pet*, ÁSz. 627; 1211: *Jac*, ÁSz. 401) és a névképzés (pl. 1256: *Petew*, ÁSz. 632;

1244/1346: *Jakou*, ÁSz. 401) mint jellegzetes morfológiai műveletek a mai affektív-név-használatra nagy mértékben jellemzők ugyan, ám ez a körülmény önmagában nyilvánvalóan nem jogosíthat fel bennünket arra, hogy az ómagyar kor forrásaiban feltűnő *Pét, Ják, Pető, Jákó* neveket affektív funkciójú elemeknek minősítsük, s például a latin *Petrus* – magyar *Péter* alapnévnek az Árpád-korból ismert 33 származéknevét (pl. *Pet, Pete, Peta, Pető, Petk, Petka; Petre, Petra, Petres, Peteny*) becézőnevekként, a képzőjüket pedig becézőképzőként tartsuk számon. Az aktuális névhasználatban némelyek közülük valóban betölthettek ilyen szerepet is, míg mások referáló szerepű elnevezésekként kapcsolódtak a viselőjükhöz.

A személynévrendszerben két személynév-fajta kialakulásában játszottak szerepet helynévi lexémák: a sajátosságjelölő nevek és a nexusnevek körében (bár az utóbbi rendszertani értelemben sajátosságjelölő személynévek közvetítésével valósulhatott meg). A *Baracska, Hegymegi*, illetve a *Nádasd, Németi* helynévi elemek az 1436: *Andreas Baraczka* (RMCsSz. 88), 1334: *Nicolai de Hegmegy* (Slíz 2011: 343); az 1315: *Ladislau de genere Nadasd* (A. 1: 374–375), 1240/1244/1325: *Hendre de genere Nemty* (ÁSz. 579) említésekben mindig lokális természetű viszonyra (származási vagy lakóhelyre, illetve birtokra) utalnak, s morfológiai tekintetben vagy *-i* névformánsal ellátott, vagy formáns nélküli helynévi lexémát tartalmaznak.

Az ómagyar kori személynévrendszer és az egyes személynév-fajták leírásakor a névrendszer kiépülésének a folyamatát, annak az itt alkalmazott keretben való értelmezését is érintenünk kell. Az ómagyar kor első évszázadaiban előttünk álló személynévrendszer – minthogy sajátosságjelölő és referáló személynéveket egyaránt tartalmazott – *kétbázisú szisztémaként* fogható fel, és ezt a jellegzetességet valószínűleg érvényesnek tekinthetjük az ezt megelőző időszakra vonatkozóan is. A társadalmi berendezkedés egy bizonyos szintjén megjelent a magyar személynévrendszerben a nexusnevek kategóriája is, s ezzel a névrendszer *hárombázisúvá* alakult át. A családnevek mint nexusnévfajta létrejötté ugyanakkor nemcsak a személynévrendszerben általában, hanem az egyének személynévhasználatában is további fontos strukturális változásokat eredményezett. E személynév-fajta megjelenése ugyanis az egyes névfajtáknak a szerkezetekben való használatával is együtt járt (pl. 1399: *Abraham Zekewpether*, Fehértói 1969: 141; illetve az 1353: *Egrimihalhaza*, OklSz. típusú helynevek személynévi előtagjai is szemléltetik ezt). A névformákat az itt alkalmazott fogalmi keretben úgy írhatjuk le a legeredményesebben, ha a szerkezetüket a bennük lévő alapnévfajta alapján határozzuk meg és elemezzük. Ez azt jelenti, hogy annak megfelelően beszélhetünk a névformák egy-, két- vagy háromrészes voltáról, hogy bennük hány alapnévfajta jelenik meg. (Ehhez a kérdéskörhöz részletesen lásd még Hoffmann 2008 is.)

Egy ilyen leírási keret azért lehet sikeres, mert áttekinthetővé tehető a formális és informális helyzetekben alkalmazott névformák különben igen bonyolult jellegzetességei, összemérhetővé válnak különböző szocionomasztikai helyzetek korban és idő-

ben is változó névhasználati szokásai. Az is kétségtelen azonban, hogy e tekintetben sok feladat áll még a történeti személynév kutatás előtt. Az ómagyar kor személynév-rendszeréről és személynévhasználatáról egyre világosabban kirajzolódó kép minden-
 esetre már a jelen megvilágításában is alkalmasnak bizonyulhat arra, hogy ezen az alapon elindulva megkíséreljük feltérképezni a régi magyar nyelv két legjelentősebb tulajdonnévfajtájának, a személynéveknek és a helynéveknek a rendszertani kapcsolatait. Ennek lehetőségeit vázoló fel a következőkben.

3.3. A személynévek szerepe a helynévalkotásban nemcsak a magyar nyelvben jelentős, hanem a nyelvekben általában is univerzális jegynek tekinthető. Szemantikai értelemben a tipikus motivációs háttérrel a személynévi helynévadáshoz a birtoklás kifejezése jelenti, de emellett más típusú kapcsolatot is rögzíthet az efféle helynévadási mód. Morfológiai szempontból a személynévi alapszó különféle helynévstruktúrákban jelentkezik: a magyar névtörténeti szakirodalomban magának egyfajta különleges státuszt kivívott, formáns nélküli (ún. pusztá) személynévi helynévadás (pl. *Üllő, Vezekény*) mellett alakulhatnak különféle képzőkkel (pl. *Petri, Karácsond, Tokaj*) és földrajzi köznével összetélt alkotva is (pl. *Péterlaka, Aba nagyúta, Egrimihályháza*) személynévi eredetű helynevek. Az összetett névszerkezetek között jellegzetesen másodlagos szerkezeti típust is találunk: a *Péterbocsárd, Kelemen-snyékje* típusú elnevezések részben falvak birtokosok közötti felosztásának, részben pedig a településnévi homonímia megszüntetésének köszönhetik létüket. A személynévi helynévadás strukturális (és keletkezéstörténeti) típusai a névrendszer történetének bármely korszakában létrejöhetnek ugyan, de közöttük a névmodelljeik gyakoriságát illetően az egyes időszakokban akár jelentős eltéréseket is megfigyelhetünk.

3.3.1. A személynévi eredetű helynevek általános elméleti kérdéseit taglalva mindenekelőtt arra érdemes rámutatnunk, hogy melyek azok az elméleti problémák, amelyek az európai névkutatók figyelmét a személynévi helynévadás kapcsán elsősorban felkeltették, azaz melyek azok a kérdések, amelyekhez a magyar helynévkutatás fő csapásai is kapcsolódhatnak. Egyeseknél a tipológiai leírások részeként került elő ez a névtípus (vö. pl. Ainiala 2013: 77–81), de igen jellegzetesek az olyan szakmunkák, amelyek szerzői az adott névrendszer nyelvi-etimológiai rétegződésének bemutatása során érintették a személynévi lexémát tartalmazó helynevek problematikáját (vö. pl. Gelling 1995, Nicolaisen 1995, 2011: 112–136, 169–177, 187–196, 345–363, Hengst 1995, Marcato 2009). Az általam képviselt névelméleti felfogás részben összhangban van az európai és a hazai kutatási szemlélettel, támaszkodik azok eredményeire, részben viszont máshová helyezi a hangsúlyokat.

Megítélésem szerint a személynévi helynévadás kapcsán nyomatékosan veendő figyelembe egyrészt a névadási aktus tudatos volta, amit különösen a településnevek körében számos körülmény támogatni látszik; másrészt pedig maguknak az egyes személynévfajtáknak a helynévalkotásban játszott szerepére is érdemes az analízis során tekintettel lennünk. Ez utóbbi szempontot ráadásul dinamikus megközelítésben

célszerű alkalmazni, azaz a változási folyamatok kronológiai ívét is megrajzolva. Az így kapott eredmények pedig további megerősítést adhatják annak a történeti folyamatnak, amit a személynevek vizsgálatakor vázoltunk: a referáló személynevek kategóriája s azon belül is a latin eredetű (egyházi) személynevek egyre fokozódó dominanciája ugyanis nemcsak a személynévadásban jelentkezik az ómagyar korban, hanem közvetlenül érezteti a hatását a személynévi alapú helynévadásban is. Az is megmutatkozik mindamelllett, hogy a személynévrendszer átstrukturálódása csak némi késéssel tükröződik a helynévadásban.

A személynévi helynévadás kapcsán fontos összefüggésre mutathatunk rá a személynevek gyakorisági viszonyai és a helynévadás aktusa során alkalmazott névstruktúra között. Úgy tűnik ugyanis, hogy a gyakori személynevek jóval ritkábban használatosak formáns nélküli (metonimikus) helynevekként, mint a kevésbé gyakori személynévformák. A nagy gyakoriságú személynevekből (amelyek főképpen az egyházi, latin eredetű személynevek köréből kerültek ki) inkább névformánsokkal (képzőkkel, földrajzi köznevekkel) alakultak helynevek. Ezt az összefüggést a helynévstruktúrák kapcsán elvégzett, személynevekre koncentrált vizsgálatok egyértelművé teszik.

3.3.2. A történeti helynév-tipológia közel egy évszázados hagyományokra tekint vissza, s mint a nagy múltú és nagy hatású elméleteknek általában, ennek is vannak ma is érvényes gondolatai, de nem csekély számban akadnak olyan tételei is, amelyek revíziója mind a nyelvészeti, mind pedig a történettudományi kutatások érdekében egyre sürgetőbbé vált. E megközelítés kezdetektől erős történeti irányultságát és érdeklődését nem kísérte a névadatoknak a nyelvi szempontokat előtérbe állító vizsgálata, ahogyan a történeti helynév-tipológia egyes alapgondolatainak indokoltságát sem kérdőjelezte meg a nyelvészeti kutatás. Pedig megítélésem szerint éppen ezen a ponton célszerű kezdeni a keretek újragondolását. A névtípusok kronológiai határainak a kijelölését alapvető feladatuként határozta meg a helynév-tipológia főképpen azzal a céllal, hogy a forráshiányos korszakok vizsgálatát elősegítse (lásd ehhez főképpen Melich 1925–1929, Kniezsa 1938, 1943–1944, Bárczi 1958). Azok a törekvések ezért, amelyek a Kniezsa–Bárczi-féle történeti helynév-tipológia revízióját magukra vállalták, elsősorban ezeknek a kronológiai határoknak a kitágításával foglalkoztak, s mindeközben a tipológia alapvetően történettudományi közelítésmódja mit sem változott (vö. pl. Kristó–Makk–Szegefi 1973–1974, Kristó 1976). Véleményem szerint mindaddig, amíg a sarokkövek nincsenek (nyelvi oldalról is) megfelelően lerakva, bármiféle építkezés hibás konstrukcióhoz vezet. Az alapkövek elhelyezése pedig részben azon múlik, hogy miképpen fogjuk fel a névtípusoknak a keletkezési folyamatát és a változásait, mennyiben illesztjük ezt hozzá ahhoz a felfogáshoz, amit a nyelvi változások természetéről ma leginkább vallunk, s hogyan határozzuk meg ebben a keretben a produktivitás és az analógia viszonyát.

3.3.3. A formáns nélküli (ún. pusztá) személynévi helynévadás kérdését régtől fogva számos mítosz övezi. Ezt szokás hagyományosan a legősibb, a legjellegzeteseb-

ben magyar helynévtípusnak tekinteni, amely a magyarság szomszédságában élő népeknek ismeretlen, megvan viszont a törökség névadásában, ami a névtípus nomád kori gyökereire mutathat. Idővel azonban a helyét a névadásban más névszerkezeti típusok, főképpen a személynévvel összetett helynevek veszik át. Ezeket a régtől hagyományozódó állásfoglalásokat objektíven mérlegelve azonban azt látjuk, hogy szemantikai szempontból ez a névtípus nem minősül a névrendszerben különleges státuszú elemnek, hiszen a hely és a személy viszonyát kifejező elnevezések (különösen a műveltségi nevek körében) minden nyelvben, minden korban a helynévadás központi elemei közé tartoznak. Ez nyilvánvalóan azzal az igen régi és alapvető emberi igényvel áll összefüggésben, amely a föld birtoklásának tényét mindenkor igyekezett valamilyen formában rögzíteni. Ez az igény pedig a névadás rendszerében az idők folyamán úgyszólván semmit sem változott: ez a szemantikai jegy a legrégebbi írott forrásaink magyar helynévi szórványai körében éppúgy feltűnik (pl. 1055: *olup, culun, knez, mortis, ursa, opoudi, thelena* stb., Hoffmann 2010: 228), mint ahogyan nagy súllyal van jelen a mai névanyagban is (pl. Tapolcafőről *Balassa-akácós, Bogács*, Hoffmann 2013). Nyelvi megformáltságukat tekintve a *Bátor, Ábrány*-féle helynevek szintén nem különlegesek, hiszen az őket létrehozó metonímia a magyar helynévadásban, de általában a magyar nyelvben is tipikus és gyakran használatos eszköz szavak és nevek alkotására egyaránt. A környező népek névadási gyakorlatában valóban nem jellemző e névalkotási mód használata, noha egyes nyelvekben másodlagosan és részben nyelvi interferenciahatásokra létrejöhetnek formáns nélküli helynevek.

A formáns nélküli személynévi alapú helynévadás időbeli viszonyait tekintve a névadatok és a helynévadás általános törvényszerűségei alapján azt a véleményt látom megalapozottnak, amely – s ennek az állásfoglalásnak a megalapozásában Szabó T. Attila feltétlenül az élen járt (vö. pl. 1940/1988: 433) – a névalkotás e módjával a magyar helynévrendszer történetének minden korszakában számol. Ezt igazolják egyrészt maguk a helynévadatok, de erre mutat a metonímia jelentősége is a magyar nyelvben: nincs okunk ugyanis azt feltételezni, hogy egy ilyen alapvető szerepű szó- és névalkotási mód egy bizonyos szócsoportot, a személynévi lexémákat illetően csak egy meghatározott időszakban funkcionált volna.

3.3.4. A helynévképzés mint morfológiai eszköz a személynévi eredetű helynevek alkotásából ugyancsak kivette a részét. E névalkotási módnak – minthogy annak egész monográfiát szentelt Bényei Ágnes (2012) – csak néhány elméleti kérdését kell érintenem, alapvetően két gondolat köré rendezve a mondandómat. E névtípus esetében is ki kell egyrészt térnünk arra, hogy az egyes személynév-fajták milyen módon vesznek részt a névalkotási folyamatban, másrészt pedig a személynévképző és a helynévképző elhatárolásának nehézségei ugyancsak önként kínálkozó témaként jelentkeznek. Abban a kérdésben, hogy az *Acsád, Görbed* morfológiai szerkezetű helynevekben a képzőmorféma személy- vagy helynévképző státuszú elem-e, többféle fogódzó segítheti valamelyest a választást. Leginkább megbízható döntést nyilvánvalóan

akkor hozhatunk, ha az oklevél szövege említést tesz a helynek nevet adó személyről is (pl. 1300>1338: Nicolai filio *Gurbeth* ... p. *Gurbeth*, Gy. 1: 619, ÁSz. 357), a hely- és a személynévi adat nyelvi megformáltsága ugyanis ilyen esetekben egyértelműen megállapítható. Fontos támpontként szolgálhatnak továbbá a személynév-gyakorisági viszonyok is, és bizonyos mértékig segíthetnek a képzőfunkció valószínűsítésében az adott személynév morfológiai kapcsolatai (névbokra) is.

3.3.5. Az összetétellel alakult, földrajzi köznévi utótagú helynevek körében ismeretes egy olyan sajátos keletkezéstörténeti háttérű névcsoport, amely a helynevek (főleg településnevek) létrehozását bizonyítottan is tudatos névadási aktus eredményeként hozza elénk. A magyar nyelvterület bizonyos részein a 13–14. században meginduló falutelepítésekre s ebben a kenézek faluszervező és névadó tevékenységére érdemes ebben az összefüggésben kiemelt figyelmet fordítanunk. Az így keletkezett elnevezéseknek ugyanis nemcsak a motivációs háttere állapítható meg teljesen egyértelműen, hanem a névadás tudatos jellegéhez sem igen férhet esetükben kétség, ráadásul szerkezeti szempontból is meglehetősen homogén kategóriát alkotnak (az alapító kenéz neve + *falva* struktúrában). A földrajzi köznévi utótaggal álló személynévi lexémát tartalmazó helyneveknek van ugyanakkor egy meglehetősen problematikus típusa is: a *villa Petri, terra Cosme*-féle okleveles említések mögött ugyanis az élő, beszélt nyelvi forma megállapítása, azaz az adatok pontos névszociológiai értékének a meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Az ilyen adatok formáns nélküli *Péter, Kozma* névformákat éppúgy rejthetnek, mint összetett *Péterfalva, Kozmafölde* elnevezéseket. A latinizált (latinra fordított) helynévalakulatok használati értékének ügyében akkor látunk tisztábban, ha az oklevelek megszövegezésének szabályait, s ezen belül a latinizálási normákat a tudományos kutatás módszeresen feltárja. A névhasználati értékkel összefüggésben kell végül arra is utalnunk, hogy a személynév-történeti szakirodalom az 1335: *Egrimihalhaza* (Oklsz.), 1337: *Deseufiastephanloka* (A. 3: 331) típusú, személynévi első névrészt tartalmazó összetett névformák valós létezését – a személynévi előtagra, illetve a teljes helynévszerkezetre nézve egyaránt – kétségbe vonja. A kételyeket többféle érvet felsorakoztatva bátran eloszlatjuk.

A helynévi utótagot tartalmazó személynévi eredetű helynevek bemutatása során a névtípus háttérben meghúzódó településtörténeti és ezzel összefüggő nyelvi tényezőket állíthatjuk a vizsgálatok középpontjába. Úgy vélem ugyanis, hogy az 1317/1323: *Gyurghkery* (Gy. 1: 223), 1263/1466/1476: *Abelbodon* (Gy. 1: 214), 1322: *Ernefyastephanpaulia* (Gy. 1: 650) elnevezések keletkezésének fő mozgatórugóit és a névtípus nyelvi jellegzetességeinek magyarázatát ebben találjuk meg. Főleg a faluosztódás eredményeként bekövetkező névosztódás folyamata nyelviileg nagyon változékonnyá tette a névtípust, különösen pedig annak a személynévi névrésztét, ez ugyanis a birto- kos cserélődésével maga is gyakran módosult.

3.4. A személynévi lexémát tartalmazó helynevek a magyar helynévadás egyik legjellegzetesebb névtípusát alkotják. Ez az alapvonás ugyanakkor nemcsak a magyar

helynévrendszerre érvényes, hanem – a névadás mögött meghúzódó univerzális kognitív-pragmatikai tényezőknél köszönhetően – a nyelvek névrendszerére általában véve is. A személynévi helynévadás szemantikai háttere, minthogy ez nyelven kívüli körülményekkel áll összefüggésben, aligha mutat lényegesebb eltéréseket az egyes nyelvek esetében. A nyelvi megformáltság terén azonban megfigyelhetünk nyelvspecifikus jelenségeket: elég, ha csupán a formáns nélküli személynévi helynévadás sajátos helyzetére utalunk. Megítélésem szerint a Kárpát-medencei névadási és névhasználati folyamatokat akkor láthatjuk tisztán, ha azokat szélesebb kontextusba, tágabb összefüggésekbe helyezzük. Mindezek fényében a magyar történeti helynévkutatás egyik fontos feladatának azt tartom, hogy a személynévi helynévadás helyzetét a magyar nyelvbeli funkcionálásának megismerésével összhangban európai viszonylatban is felmérje. Ezáltal derülhet fény e névtípus azon sajátosságaira, amelyek univerzális jellegűek, és ez a kutatás világíthat rá arra is, hogy melyek azok a rendszerjegyeik, amelyek viszont az egyes nyelvek belső szabályainak engedelmeskednek.

A személynévi helynévadás vizsgálata csakis akkor lehet teljes, és akkor hozhat megnyugtató eredményeket, ha a helynévadáshoz alapul szolgáló elemcsoport maga is alapos feldolgozásban részesül. Ahogyan a népnévi helynevek vizsgálatához elengedhetetlen a népnevek beható tanulmányozása, vagy a patrocíniumi településnevek elemzése kapcsán kulcskérdés a patrocíniumok kérdésében végzett előmunkálat, a személynévi helynévadás jellegzetességeinek feltárását ugyanígy meg kell alapoznunk maguknak a személyneveknek a részlet- és szempontgazdag bemutatásával. Ezt a kritériumot szem előtt tartva láttam én is szükségesnek azt, hogy a személynevek és a helynevek rendszerkapcsolatait feltáró munkámban a személynevek rendszertani leírásának és az ómagyar kori személynévadásnak éppen olyan tág teret szenteljek, mint magának a személynévi helynévadás kérdésének. A funkcionális nyelvészeti megközelítésnek köszönhetően pedig a vizsgálatok során véleményem szerint ennek az egész névrendszert meghatározó névadási gyakorlatnak azok a jegyei is a felszínre kerülhetnek, amelyekről a helynévkutatás mindeztidáig kevésbé tudott. Azáltal pedig, hogy a hangsúlyok bizonyos kérdésekben (például a névadási aktus, a névadás körülményei stb. terén) máshová esnek, mint ami a korábbi névkutatást jellemezte, újabb aspektusai is felmerülhetnek az általam érintett összefüggéseknek.

HIVATKOZÁSOK

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1878–1891. *VII*. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Budapest. 1920.

- Ainiala, Terhi 2013. *Place names*. In: Ainiala, Terhi–Saarelma, Minna–Sjöblom, Paula, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Finnish Literature Society, Helsinki. 63–123.
- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balassa Iván 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvudósa*. Püski Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bényei Ágnes 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Fehértói Katalin 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- N. Fodor János 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban (A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése 1401–1526)*. ELTE BTK, Budapest.
- N. Fodor János 2010b. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK, Budapest.
- Gelling, Margaret 1995. *Place-Names in England*. In: Eichler, Ernst – Hilty, Gerald – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav eds. *Namenforschung – Name Studies – Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik – An International Handbook of Onomastics – Manuel international d’onomastique*. Walter de Gruyter, Berlin. I. 786–792.
- Gy. = Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2002. Névlélektan. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvselejtélet*. Debrecen–Jyväsksylä. 43–72.
- Hajdú Mihály 2004. Hagyomány és újítás a névvalasztásban. In: Farkas Ferenc (szerk.): *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben*. Nyelvtudományi Társaság – Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar – TIT Jászági Szervezete – Jászok Egyesülete, Budapest. 11–18.
- Hengst, Karlheinz 1995. *Namen im Sprachaustausch: Slavisch*. In: Eichler, Ernst – Hilty, Gerald – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav (eds.): *Namenforschung – Name Studies – Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik – An International Handbook of Onomastics – Manuel international d’onomastique*. Walter de Gruyter, Berlin. II. 1007–1011.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- Hoffmann István 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.

- Hoffmann István 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hoffmann István 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- Hoffmann István 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2015. Viewpoints on the Cognitive-Pragmatic Description of Personal Names. *Word* 61/1: 141–164.
- Kálmán Béla 1988. Szabó T. Attila (1906–1987). *Magyar Nyelv* 84: 3–7.
- Kniezsa István 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest. II, 365–472.
- Kniezsa István 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok I–II*. Budapest. I, 111–313.
- Kristó Gyula 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegefi László 1973–1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- Marcato, Carla 2009. *Nomi di persona, nomi di luogo. Introduzione all'onomastica italiana*. [Személynevek, helynevek. Bevezetés az olasz névtudományba.] il Mulino, Bologna.
- Melich János 1925–1929. *A honfoglalás kori Magyarország*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Moravcsik, Gyula – Jenkins, R. J. H. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Új, átdolgozott kiadás. Dumbarton Oaks, Washington.
- Nicolaisen, Wilhelm F. H. 1995. Scottish Place Names. In: Eichler, Ernst – Hilty, Gerald – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav (eds.): *Namenforschung – Name Studies – Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik – An International Handbook of Onomastics – Manuel international d'onomastique*. Walter de Gruyter, Berlin. II. 1409–1412.
- Nicolaisen, Wilhelm F. H. 2011. *In the Beginning Was the Name. Selected Essays by Professor W. F. H. Nicolaisen*. Scottish Place-Name Society, Edinburgh.
- OkI Sz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevélszótár*. Hornyánszki Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- RMCs Sz. = Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Slíz Mariann 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik, Budapest.

- Szabó T. Attila 1940/1988. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Népryelv* 2: 81–123. Újrakiadás: In: Szabó T. Attila 1988. *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 433–472.
- Szentgyörgyi Rudolf 2010. A tihanyi alapítólevél szövege. In: Hoffmann István (szerk.): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 21–41.
- Szépe György 1970. Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. In: Kázmér Miklós – Végh József (szerk.): *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 307–311.
- Tóth Valéria 2013a. Szempontok a középkori források személynévi adatainak értékeléséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 227–254.
- Tóth Valéria 2013b. A középkori források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke. *Magyar Nyelvjárások* 51: 17–57.
- Tóth Valéria 2014a. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 179–204.
- Tóth Valéria 2014b. Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez. *Századok* 148: 471–494.
- Tóth Valéria 2014c. *Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen. (http://http://real-d.mtak.hu/783/7/dc_838_14_doktori_mu.pdf)
- Tóth Valéria 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

SUMMARY

Systematical Relations Between Place Names and Personal Names in the Old Hungarian Language

In old Hungarian the taxonomical relationships between anthroponyms and toponyms can be approached from two perspectives: from the perspective of toponyms and from the perspective of anthroponyms. My paper presents the main synergies that can be observed from these two perspectives between old Hungarian onomastic systems, by addressing three topics. Firstly, I address the basic issues of the research of historical anthroponyms, secondly, the possibilities of describing the old Hungarian anthroponymic system, and thirdly, the role of anthroponyms in the formation of toponyms. Throughout my study a functional linguistic approach is applied.

By addressing the basic issues of the research of historical anthroponyms, I present the linguistic and historical source value of anthroponyms appearing in charters, then I summarise

II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

the questions of general onomastic theory that are related to the giving and use of anthroponyms, and finally, on the basis of these, I describe the points of reference that can help with seizing the real use value of the structures denoting persons in medieval written sources.

In the description of the old Hungarian anthroponymic system, I present the characteristics of the different types of anthroponyms, and I outline the historical process in which the different types of anthroponyms have emerged in the onomastic system. This also where the types of anthroponyms have been created from toponyms are mentioned.

The problems related to toponyms formed out of anthroponyms is treated after the issues of general onomastic theory raised by them, according to the toponymic structures: besides the type of toponym without formants, the topic of toponyms created with derivational suffixes and by composition is also treated in detail.